APPENDIX-6

6.1 CLASSICAL AYURVEDIC REFERENCES

आकारकरभः, आकल्लकम् (मूलम्)

आकारकरभश्चैवाकल्लकोऽथह्यकल्लकः ।
अक्कलकरोष्णोवीर्येण बलकृत्कटुकोमतः ।
प्रतिश्यायञ्च शोथञ्च वातञ्चैव विनाशयेत् ।।

(शलिग्राम निघण्टु हरीतक्यादिवर्ग 154)
सन्दर्भ
सो० नि० 1/688;
शा० म० ख० 10/23, 6/162, 12/56;
भावप्रकाश संहिता 1/166, 59/15, 72/76

अक्षोड: (-ट:) (फलमज्जा)

वातामाभिषुकाक्षोटमुकूलकनिकोचका: ।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा: सोरुमाणा बलप्रदा: ।।
वातघ्ना बृंहणा वृष्या: कफपित्ताभिवर्धना: ।

(च० सू० 27/157)

वातामाक्षोडाभिषुकनिचुलपिचुनिकोचकोरुमाण प्रभृतीनि ।
पित्तश्लेष्महराण्याहु: स्निग्धोष्णानि गुरूणि च ।।
बृंहणानि अनिलघ्नानि बल्यानि मधुराणि च ।।

(सु० सू० 46/187-188)

.............अक्षोड ....निकोचकम् ।
........................च बृंहणं गुरुशीतलम् ।।
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भिकफशुक्रकृत् ।।

(अ० ह० सू० 6/120-121)

अक्षोड: पर्वतीयश्च फलस्नेहो गुडाशय: ।
कीरेष्ट: कर्परालश्च स्वादुमज्जा पृथुच्छद: ।।
अक्षोडक: स्वादुरसो मधुर: पुष्टिकारक: ।
पित्तश्लेष्मकरो बल्य: स्निग्धोष्ण: गुरुबृंहण: ।।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 53,54)

आक्षोटो वैधृतफलं कन्दलाभ: पृथुच्छद: ।
आक्षोटं मधुरं बल्यं गुरूष्णं वातहृत्सरम् ।।

(म० नि० फलादिवर्ग 68)

आक्षोडकं सरं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
गुरूष्णं बृंहणं वृष्यं बल्यं विष्टम्भि रोचनम् ।।
हृद्यं क्षयास्रपवनदाहघ्नं कफपित्तलम् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 375)

अक्षोटो मधुरो बल्यो स्निग्धोष्णो वातपित्तजित् ।
रक्तदोषप्रशमनः शीतलः कफकोपनः ।।

(रा० नि० करवीरादिवर्ग 82)

पीलुः शैलभवोऽक्षोटः कर्परालश्च कीर्त्तितः ।
अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत् ।।
वातादः उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद् गुरुः ।।
वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।।
स्निग्धोष्णः कफकृन्नेष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ।

(भा० प्र० नि० आम्रादिवर्ग 129;124)

आम्रात:

आम्र ...आम्रातक .....इति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति ।

(च० सू० 4/10)

मधुरं बृंहणं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।
सस्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्यजीर्यति ।।

(च० सू० 27/129)

बृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्यति ।
आम्रातकफलं वृष्यं सस्नेहं श्लेष्मवर्धनम् ।।

(सु० सू० 46/154)

आम्राततताल .... मधूकजम् ।
....
....
....
उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम् ।
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ।।

(अ० हृ० सू० 6/119-121)

आम्रातकफलं वृष्यं पित्तास्रकफवह्निकृत् ।
शीतं कषायं मधुरं किंचिन्मारुतकृद्गुरु ।।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 10)

आम्रातमामवातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्सरम् ।
पक्वं स्वादु हिमं वृष्यं मरुत्पित्तक्षयास्रजित् ।।

(म० नि० फलादिवर्ग 93)

आम्रातमम्लं वातघ्नं रुच्यं पित्तकफास्रकृत् ।
सरं गुरूष्णं पक्वं तु स्वादुपाकरसं हिमम् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 410-411)

आम्रातकं कषायाम्लमामं हृत्कण्ठहर्षणम् ।
पक्वं तु मधुराम्लाख्यं स्निग्धं पित्तकफापहम् ।।

(रा० नि० आम्रादिवर्ग 17)

आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्सरम् ।
पक्वन्तु तुवरं स्वादु रसे पाके हिमं स्मृतम् ।।
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विष्टम्भि बृंहणम् ।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित् ।।

(भा० प्र० नि० आम्रादिवर्ग 20)

अपामार्गः

प्रत्यक्पुष्पा शिरोविरेचनानाम् ।

(च० सू० 25/40)

अपामार्गस्तु तिक्तोष्णः कटुश्च कफनाशनः ।
अर्शः कण्डूदरामघ्नो रक्तहृद्ग्राहि वान्तिकृत् ।।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 262)

अपामार्गः कटुस्तिक्तस्तीक्ष्णोष्णो दीपनः सरः ।
पाचनो वामनश्छेदी कफमेदोऽनिलापहः ।।
निहन्ति शूलहिध्मार्शोकण्डूदद्रूदरापची: ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1033-1034)

अपामार्गस्तु तिक्तोष्णः कटुश्च कफनाशनः ।
अर्शकण्डूदरामघ्नो रक्तहृद् ग्राहि वान्तिकृत् ।।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 91)

अपामार्गः सरस्तीक्ष्णो दीपनस्तिक्तकः कटुः ।
पाचनो रोचनश्छर्दिकफमेदोऽनिलापहः ।।
निहन्ति हृद्रुजाध्मार्शः कण्डूशूलोदरापची: ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 220)

अपराजिता

अपराजिते कटू मेध्ये शीते कण्ठ्ये सुदृष्टिदे ।।
कुष्ठमूत्रत्रिदोषामशोथव्रणविषापहे ।
कषाये कटुके पाके तिक्ते च स्मृतिबुद्धिदे ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 112)

आर्द्रकम्

रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजम् ।
वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ।।

(च० सू० 27/163)

नागरं कफवातघ्नं ...... वृष्यं चैवार्द्रकं स्मृतम् ।

(सु० सू० 46/226-227)

आर्द्रकं कफानिलहरं स्वर्यं विबन्धानाहशूलजित् ।
कटूष्णं रोचनं वृष्यं हृद्यं चैवाऽऽर्द्रकं स्मृतम् ।।

(ध० नि० शतपुष्पादिवर्ग 84)

कटुभद्रं श्रृंगवेरमार्द्रकं कटुकन्दकम् ।
तत्तुल्यमार्द्रकं विद्यात् सुतीक्ष्णं भेदनं गुरु ।
पाचनं रोचनं वृष्यं कटूष्णं वह्निदीपनम् ।।
कफानिलहरं स्वर्यं विबन्धानाहशूलजित् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1154, 1155)

कटूष्णमार्द्रकं हृद्यं विपाके शीतलं लघु ।
दीपनं रुचिदं शोफकफकण्ठामयापहम् ।।

(रा० नि० पिप्पल्यादिवर्ग 29)

आर्द्रकं श्रृङ्गवेरं स्यात्कटुभद्रंतथाऽऽर्द्रिका ।
आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी मता ।।
कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा ।
ये गुणाः कथिता शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ।।
भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रक भक्षणम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
कुष्ठपाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे ।
दाहे निदाघशरदोर्नैव पूजितमार्द्रकम् ।।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादिवर्ग 49-52)

अरिमेदः

तिन्दुकप्रियालबदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा
इति दशेमानि उदर्दप्रशमनानि भवन्ति ।

(च० सू० 4/17)

सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकः ....कालीयकं चेति ।
सालसारादिरित्येषगणः कुष्ठविनाशनः ।
मेहपाण्ड्वामयहरः कफमेदोविशोषणः ।

(सु० सू० 38/8-9)

मुखरोगहरः शीतो रक्तामस्तम्भकारकः ।।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 122)

अरिमेदः कषायोष्णस्तिक्तो भूतविनाशकः ।
शोफातिसारकासघ्नो विषवीसर्पनाशनः ।।

(रा० नि० शाल्मल्यादि वर्ग 42)

इरिमेदो विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदकः ।
इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदाऽस्रजित् ।।
हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान् ।।

(भा० प्र० नि० वटादिवर्ग 34)

अर्जुनः

अर्जुनः ककुभः पार्थश्चित्रयोधी धनञ्जयः ।
वीरान्तकः किरीटी च नदीसर्जोऽपि पाण्डवः ।।
ककुभस्तु कषायोष्णः कफघ्नो व्रणनाशनः ।
पित्तश्रमतृषार्तिघ्नो मारुतामयकोपनः ।।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 104-105)

अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः ककुभो धूर्तभूरुहः ।
श्वेतवाहो नदीसर्जः मधुगन्धिप्रसूनकः ।।
अर्जुनस्तुवरः शीतो जयेत् पित्तकफव्रणान् ।
मेदोमेहास्रहृद्रोगस्वेदभग्नक्षतक्षयान् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 819-820)

अर्जुनस्तु कषायोष्णः कफघ्नो व्रणनाशनः ।
पित्तश्रमतृषार्तिघ्नो मारुतामयकोपनः ।।

(रा० नि० प्रभद्रादिवर्ग 118)

ककुभोऽर्जुननामाख्यो नदीसर्जश्च कीर्तितः ।
इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ।।
ककुभः शीतलो हृद्यः क्षतक्षयविषास्रजित् ।
मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत् ।।

(भा० प्र० नि० वटादिवर्ग 26-27)

अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये ।

(वृन्दमाधव 31.8)

भल्लातकम् (फलम्)

भल्लातः कटुतिक्तोष्णो मधुरः कृमिनाशनः ।
गुल्मार्शोग्रहणीकुष्ठान् हन्ति वातकफामयान् ।।

(ध० नि० चन्दनादिवर्ग 129)

भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं गुरु ।
विष्टंभि बृंहणं रूक्षं हिमं वातबलासकृत् ।।
शुक्रलं दुर्जरं बल्यं रक्तपित्तविनाशनम् ।

(कै० दे० नि० औषधिवर्ग 497)

भल्लातकं त्रिषु प्रोक्तमरुष्कोऽरुष्करोऽग्निकः ।
तथैवाग्निमुखी भल्ली वीरवृक्षश्च शोफकृत् ।।
भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु ।
कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदिभेदनम् ।।
मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम् ।
कुष्ठार्शोग्रहणीगुल्म शोफानाह ज्वर क्रिमीन् ।
तन्मज्जा मधुरा वृष्या बृंहणी वातपित्तहा ।
वृन्तमारुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्यमग्निकृत् ।।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादिवर्ग 227-230)

भृङ्गराजः

भृङ्गराजः समाख्यातस्तिक्तोष्णो रूक्ष एव च ।
कफशोफामपाण्डुत्वग्हृद्रोगविषनाशनः ।।

(ध० नि० करवीरादि वर्ग 11)

केशराजो भृङ्गराजः सूर्यावर्तोऽथमार्कवः ।
मार्कवः कटुकस्तिक्तो रूक्षोष्णोऽक्षिशिरोऽर्त्तिहृत् ।।
कफवातहरो दन्त्यस्त्वच्यः केश्यो रसायनः ।
हन्ति कासकृमिश्वासकुष्ठशोफामपाण्डुताः ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1574-1575)

भृङ्गराजास्तु चक्षुष्यस्तिक्तोष्णाः केशरञ्जनाः ।
कफशोफविषघ्नाश्च तत्र नीलो रसायनः ।।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 141)

भृङ्गरः कटुकस्तीक्ष्णो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् ।।
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्तिनुत् ।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादि वर्ग 240-241)

ब्राह्मी

→ ब्राह्मी .... इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति ।

(च० सू० 4/49)

ब्राह्मी सोमा विनिर्दिष्टा दिव्यतेजा महौषधी ।
कपोतवेगा त्वष्टा च सैव ब्रह्मसुवर्चला ।।
ब्राह्मी सौम्या रसे तिक्ता शोफपाण्डुज्वरापहा ।
दीपनी कुष्ठकण्डूघ्नी प्लीहवातबलासजित् ।।

(ध० नि० करवीरादिवर्ग 89, 90)

ब्राह्मी शीता सरा तिक्ता कषाया मधुरा लघुः ।
मेध्या स्वर्या स्वादुपाका हृद्यायुष्या रसायनी ।।
मतिस्मृतिप्रदा हन्ति कुष्ठकण्डूज्वरं मलान् ।
शोफारुचिविषश्वासकासमोहास्रपाण्डुताः ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 722, 723)

ब्राह्मी हिमा कषाया च तिक्ता वातास्रपित्तजित् ।
बुद्धिं प्रज्ञां च मेधां च कुर्यादायुष्यवर्द्धनी ।।

(रा० नि० पर्पटादिवर्ग 66)

ब्राह्मी कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती ।
मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी ।।
ब्राह्मी हिमासरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला ।
कषाया मधुरा स्वादुपाकाऽऽयुष्या रसायनी ।।
स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् ।
विषशोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्णिनी ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 279-282)

बृहती

बृहती सिंहिका कान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली ।
सिंहिका कफवातघ्नी श्वासशूलज्वरापहा ।।
छर्दिहृद्रोगमन्दाग्निमामदोषांश्च नाशयेत् ।
बृहती ग्राहिणी सोष्णा वातघ्नी पाचनी तथा ।।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 93, 94)

बृहती कटुका तिक्ता सोष्णा वातकफापहा ।
दीपनी पाचनी हृद्या ग्राहिणी ज्वरकुष्ठनुत् ।।
श्वासास्यमलवैरस्यकासारोचकशूलजित् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 50-51)

बृहती कटुतिक्तोष्णा वातजिज्ज्वरहारिणी ।
अरोचकामकासघ्नी श्वासहृद्रोगनाशिनी ।।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 25)

वार्ताकी क्षुद्रभण्टाकी महती बृहती कुली
हिङ्गुली राष्ट्रिका सिंही महोष्ट्री दुष्प्रधर्षिणी
बृहती ग्राहिणी हृद्या पाचनी कफवातहृत् ।
कटुतिक्ताऽऽस्यवैरस्यमलारोचकनाशिनी ।।
उष्णा कुष्ठज्वरश्वासशूलकासाग्निमान्द्यजित् ।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 36-37)

चव्यम्

चविका कोलवल्ली च चव्यं चविकमेव च ।
चव्यं च कटुकोष्णं स्याज्जन्तुहृद्दीपनं परम् ।।
कफोद्रेकहरं वातप्रकोपशमनं भवेत् ।।

(ध० नि० शतपुष्पादिवर्ग 77)

चव्यं कोला च चविका चव्यनं कोलवल्लिका ।
ग्रन्थि चव्यं रसे पाके कटूष्णं दीपनं लघु ।।
पित्तलं पाचनं तीक्ष्णं रूक्षं रोचनभेदनम् ।
कफवातकृमिप्लीहगुल्मानाहोदरापहम् ।।
गुल्मशूलकृमिहरं चव्यपुष्पं गरापहम् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1173, 1174)

चव्यं स्यादुष्णकटुकं लघु रोचनदीपनम् ।
जन्तूद्रेकापहं कासश्वासशूलार्त्तिकृन्तनम् ।।

(रा. नि. पिप्पल्यादि वर्ग 42)

भवेच्चव्यं तु चविका कथिता सा तथोषणा ।
कणामूलगुणं चव्यं विशेषाद् गुदजापहम् ।।

(भा. प्र. नि० हरीतक्यादि वर्ग 67)

दाडिमः

चरके हृद्ये, छर्दिनिग्रहणे, श्रमहरे च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/10, 28, 40)

अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ।
स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधी च ।।
रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत् पित्तानिलकोपनम् ।
मधुरं पित्तनुत्तेषां तद्धि दाडिममुत्तमम् ।।

(च० सू० 46, 146-147)

कषायानुरसं तेषां दाडिमं नातिपित्तलम् ।
दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविबन्धनम् ।
द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं चाम्लमेव च ।।
त्रिदोषघ्नं तु मधुरमम्लं वातकफापहम् ।।

(सु० सू० 46/141-142)

उद्रिक्तपित्ताञ्जयति त्रीन्दोषान्स्वादु दाडिमम् ।
पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहम् ।।
सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ।।

(अ० हृ० सू० 6/117-118)

स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्तविरोधि च ।
द्विविधं तच्च विज्ञेयं मधुरं चाम्लमेव च ।।

(ध० नि० शतपुष्पादिवर्ग 61-62)

दाडिमं दीपनं हृद्यं रोचनं नातिपित्तलम् ।

(म० नि० फलादिवर्ग 25)

स्वाद्वम्लं मधुरं चाम्लं त्रिविधं दाडिमीफलम् ।
मधुरं तु त्रिदोषघ्नं स्वाद्वम्लं वातपित्तनुत् ।
असृक्पित्तकरं चाम्लं संग्राहि सर्वमुच्यते ।।
दाडिमं रोचनं हृद्यं दीपनं नातिपित्तलम् ।
मेध्यं कण्ठास्यरोगघ्नं तर्पणं कफवातजित् ।
वर्चोविबन्धनं स्निग्धं कषायानुरसं लघु ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 306-308)

दाडिमं मधुरमम्लकषायं कासवातकफपित्तविनाशि ।।
ग्राहि दीपनकरञ्च लघूष्णं शीतलं श्रमहरं रुचिदायि ।।

(रा० नि० आम्रादिवर्ग 75)

दाडिमः करको दन्तबीजो लोहितपुष्पकः ।
तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ।।
तत्तु स्वादु त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् ।
हृत्कण्ठमुखगन्धघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ।
स्वाद्वम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित्पित्तकरं लघु ।।
अम्लं तु पित्तजनकमामं वातकफापहम् ।

(भा० प्र० नि० आम्रादिफलवर्ग 102-104)

दारुहरिद्रा

चरके – लेखनीये, अर्शोघ्ने, कण्डूघ्ने च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/3, 12, 14)

हरिद्रादारुहरिद्राकलशीकुटजबीजानि मधुकं चेति ।।
एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ ।
आमातिसारशमनौ विशेषाद्दोषपाचनौ ।।

(सु० सू० 38/27-28)

हरिद्राद्वययष्ट्याह्वकलशी कुटजोद्भवाः ।
वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।
मेदः कफाद्यपवनस्तन्यदोषनिबर्हणौ ।।

(अ० हृ० सू० 15/35-36)

तिक्ता दारुहरिद्रा स्याद्रूक्षोष्णा व्रणमेहजित् ।
कर्णनेत्रमुखोद्भूतां रुजं कण्डूं च नाशयेत् ।।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 60)

कटङ्कटेरी पर्जन्या दार्वी दारुनिशा निशा ।
पीता दारुहरिद्रा स्यात् पीतद्रुः पीतचन्दनम् ।।
पचंपचा हेमकान्तिः पीतदारुः कटंकटी ।
(सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च)
तद्वद् दार्वी विशेषेण कर्णनेत्रास्यरोगजित् ।।

(कै० नि० 1116-1117)

दार्वी दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत्सैव पचम्पचा ।।
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।।
पीतद्रुश्चहरिद्रुश्चपीतदारु च पीतकम् ।
दार्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ।।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादिवर्ग 201-202)

द्रोणपुष्पी

भेदिनी कामलाशोफकफक्रिमिहरा कटुः ।।

(म० नि० अभयादिवर्ग 84)

द्रोणपुष्पी स्वादुपाका स्वादूष्णा लवणा गुरुः ।
सक्षारा कटुका रूक्षा भेदनी वातपित्तकृत् ।।
कफामकामलाशोफतमकश्वासकासजित् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 665-666(1))

द्रोणपुष्पी कटुः सोष्णा रुच्या वातकफापहा ।
अग्निमान्द्यहरा चैव पथ्या वातापहारिणी ।।

(रा० नि० पर्पटादिवर्ग 138)

द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादू रूक्षोष्णा वातपित्तकृत् ।
सतीक्ष्णलवणा स्वादुपाका कट्वी च भेदिनी ।।
कफामकामलाशोथतमकश्वासजन्तुजित् ।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 283)

अञ्जनं कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसः शुभः ।

(वृन्दमाधव 8/12)

द्रोणपुष्पीरसो वापि निहन्ति विषमज्वरान् ।

(शार्ङ्ग० म० ख० 2/1-10; भा० प्र० सं० 1-754)

एर्वारुः

त्रपुसैर्वारुकं स्वादु गुरू विष्टम्भि शीतलम् ।
मुखप्रियं च रूक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ।।
एर्वारुकं च संपक्वं दाहतृष्णाक्लमार्तिनुत् ।

(च० सू० 27/110-111)

एर्वारुबीजं मधुकं सदार्वि पैत्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन ।

(च० चि० 26/52)

त्रपुसैर्वारुककर्कारुकशीर्णवृन्तप्रभृतीनि ।
स्वादुतिक्तरसान्याहुः कफवातकराणि च ।।
सृष्टमूत्रपुरीषाणि रक्तपित्तहराणि च ।।
....
एर्वारुकं सकर्कारु संपक्वं कफवातकृत् ।
सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम् ।।

(सु० सू० 46/216-217,219)

कूष्माण्ड ....एर्वारुतिण्डिशम् ।
तथा त्रपुसचीनाकचिर्भटं कफवातकृत् ।।
भेदि विष्टम्भ्यभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ।

(अ० हृ० सू० 6/87)

एर्वारुः कर्कटी प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः ।।
रुच्या पित्तहरा सामा पक्वा तृष्णाऽग्निपित्तकृत् ।

(भा० प्र० नि० शाकवर्ग 60-61)

गजपिप्पली (फलम्)

गजपिप्पलिका स्वादुः कटुरुष्णा च कीर्तिता ।
बलासं हन्ति वातेन सार्धं जन्तुजयप्रदा ।।

(ध० नि० शतपुष्पादिवर्ग 79)

हस्तिकृष्णा कटुः पाके वीर्योष्णा दीपनी कटुः ।।
वातश्लेष्मकृमिश्वासकण्ठरोगातिसारजित् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1176-1177)

गजोषणा कटूष्णा च रूक्षा मलविशोषणी ।
बलासवातहन्त्री च स्तन्यवर्णविवर्द्धिनी ।।

(रा० नि० पिप्पल्यादि वर्ग 15)

गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्महृद्वह्निवर्धिनी ।
उष्णा निहन्त्यतीसारं श्वासकण्ठामयक्रिमीन् ।।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादि वर्ग 69)

गम्भारी (फलम्)

काश्मर्यफलं रक्तसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम् ।

(च० सू० 25/39)

सारिवा .....काश्मरीफल ....उशीरं चेति ।
सारिवादिः पिपासाघ्नो रक्तपित्तहरो गणः ।
पित्तज्वरप्रशमनो विशेषाद्दाहनाशनः ।।

(सु० सू० 38/39-40)

मधुककाश्मर्यपलाशतैलानि मधुरकषायाणि कफपित्तप्रशमनानि ।

(सु० सू० 45/121)

हृद्यं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनम् ।
केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते ।।

(सु० सू० 46/184(2)-185(1))

फलं तु .... सरं काश्मर्यजं हिमम् ।
शकृन्मूत्रविबन्धघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनम् ।।

(अ० हृ० सू० 6/122(1)-123(1))

गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्यः पीतरोहिणी ।।
तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम् ।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 15, 17)

गाङ्गे०रुकी (पादपम्), गाङ्गे०रुकं (फलम्)

गाङ्गेरुकं ......मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम् ।

(च० सू० 27/139(2))

....गाङ्गेरुकी पुष्करवर्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ।।
फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च ।
संग्राहकाणि रूक्षाणि कषायमधुराणि च ।।

(सु० सू० 46/163-164)

सकषायं हिमं स्वादु धान्वनं कफवातजित् ।
तद्वद्गाङ्गेरुकं विद्यादश्मन्तकफलानि च ।।

(सु० सू० 46/170)

गाङ्गेरुकी नागबला खरगन्धिनिका झषा ।
विश्वदेवा तथारिष्टा खण्डा ह्रस्वगवेधुका ।।
गाङ्गेरुकी मधुराम्ला कषायोष्णा गुरुस्तथा ।
कटुस्तिक्ता च वातघ्नी व्रणपित्तविकारजित् ।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 284-285)

खड्गांदच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः ।
गाङ्गेरुकीमूलरसैर्जायते गतवेदनः ।।

(शालि० म० ख० 1/24)

गुञ्जा (मूलम्)

गुञ्जाद्वयं च शीतोष्णं बीजं वान्तिकरं शिफा ।
शूलघ्नी विषहृत्पत्रं वश्ये श्वेता प्रशस्यते ।।

(ध० नि० करवीरादि वर्ग 32)

गुञ्जाऽनुष्णा रसे तिक्ता कषाया कफपित्तहा ।।
चक्षुष्या शुक्रला केश्या त्वच्या रुच्या बलप्रदा ।
इन्द्रलुप्तहरा तीव्रा सविषा मदमोहकृत् ।।
हन्ति रक्षोग्रहविषकण्डूकुष्ठव्रणकृमीन् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 795-797(1))

गुञ्जाद्वयं तु केश्यं स्याद्वातपित्तज्वरापहम् ।।
मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूं व्रणं हरेत् ।
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलाऽपि ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 126-128)

इक्षुः

सारिवेक्षुमूलमधुक ...... कण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति

(च० सू० 4/9)

वृष्यः शीतः स्थिरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
श्लेष्मलो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ।।

(च० सू० 27/234)

अविदाही कफकरो वातपित्तनिबर्हणः ।
वक्त्रप्रह्लादनो वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ।।
गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ।

(सु० सू० 45/157-158)

इक्षुः शीतो गुरुः स्निग्धो मधुरो रसपाकयोः ।
जीवनो बृंहणः वृष्यः कृमिमूत्रकफप्रदः ।।
सरः संतर्पणो बल्यो ह्लादी पित्तास्त्रनाशनः ।
ओजस्यो वातजित् भुक्तमात्रे वातप्रकोपणः ।।

(कै० नि० ओषधि वर्ग 139-140)

इक्षुदीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः ।।
इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः ।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः ।।

(भा० प्र० नि० इक्षुवर्ग 792)

इन्द्रवारुणी (मूलम्)

चरके - विरेचनद्रव्येषु मूलं पठ्यते ।

(च० सू० 1/76, 78; 2/8) :

सुश्रुते - विरेचनद्रव्येषु मूलं पठ्यते ।

(सु० सू० 38/29 ; 39/4)

इन्द्रवारुणिकाऽत्युष्णा रेचनी कटुका तथा ।
कृमिश्लेष्मव्रणान्हन्ति हन्ति सर्वोदराण्यपि ।।

(ध० नि० गुडूच्यादि वर्ग 249)

ऐन्द्रवारुद्वयं तिक्तं कटुपाके सरं लघु ।
वीर्योष्णं कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ।।

(म० नि० अभयादिवर्ग 22)

श्वासकासापचीकुष्ठप्लीहानाहगरोदरम् ।
कामलामूढगर्भाश्मग्रन्थिगण्डामयं विषम् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1027-1028)

इन्द्रवारुणिका तिक्ता कटुशीता च रेचनी ।
गुल्मपित्तोदरश्लेष्म कृमिकुष्ठज्वरापहा ।।

(रा० नि० गुडूच्यादि वर्ग 72)

ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
....
गवादनीद्वयं तिक्तं पाके कटु सरं लघु ।।
वीर्योष्णं कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ।
श्वासकासापहं कुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रणुत् ।।
प्रमेहमूढगर्भामगण्डामयविषापहम् ।

(भा० प्र० गुडूच्यादि वर्ग 203-206)

जम्बूः, जाम्बवम् (फलम्)

कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ।

(च० सू० 27/140)

चरके - छर्दिनिग्रहणे (पल्लवं), पुरीषविरजनीये, मूत्रसंग्रहणीये च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/28, 32, 33)

जाम्बवं वातजननानां ...... अग्र्यं

(च० सू० 25/39)

अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ।

(सु० सू० 46/165)

जाम्बवं वातलं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफपित्तजित्
हृत्कण्ठकर्षणं चान्यत् कषायं क्षुद्रजाम्बवम् ।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 78)

जम्बूः कषायमधुरा श्रमपित्तदाहकण्ठार्तिशोषशमनी कृमिदोषहन्त्री ।
श्वासातिसारकफकासविनाशनी च विष्टम्भिनी भक्षति रोचनपाचनी च ।।

(रा० नि० आम्रादिवर्ग 129)

फलेन्द्रा कथिता नंदी राजजम्बूर्महाफला ।
तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूरपि स्मृता ।
राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ।।
क्षुद्रजम्बुः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका ।
जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित् ।।

(भा० प्र० नि० आम्रादिफलवर्ग 69-70)

ग्राही कषायस्तन्मज्जा विशेषान्मधुमेहहा ।

(नि० र०   )

तद्वदजाक्षीरसमो जम्बूत्वगुद्भवो रसः ।

(चक्रदत्त 64/46)

जयपालः

रेचको जयपालश्च सारकस्तितत्तिरीफलम् ।
दन्तीबीजं मलद्रावी निकुभ्मो बीजरेचकः ।।
कुम्भीबीजं निकुभ्माच बीजं तत्कुम्भिनीफलम् ।।
जेपालः कटुरुष्णश्च कृमिहारी विरेचनः ।
दीपनः कफवातघ्नो जठरामयशोधनः (जलोदरविनाशनः-पाठा.) ।।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 227-228)

जयपालो दन्तिबीजं विख्यातं तिन्तिडीफलम् ।
जयपालो गुरुः स्निग्धो रेची पित्तकफापहः ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 201)

शार्धिरे - उदररोगे जैपालः पठितः ।

(शार्ङि म० ख० 12/228)

जयन्ती

विषघ्नी तिक्तकटुका कफपित्तसमीरजित् ।
अपराजिता केशरुहा तथा चैव नियोजिता ।।
विजयानागदमनी निःशेषविषनाशिनी ।
विषमोहप्रशमनी महायोगेश्वरीति च ।।

(ध० नि० करवीरादि वर्गान्ते 3)

बलामोटा सूक्ष्ममूला जयन्ती विजया जया ।
हरिता चैव विज्ञेया सूक्ष्मपत्राऽपराजिता ।।
बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा ।
मूत्रकृच्छ्रं विषं हन्ति विवादे कुरुते जयम् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1111-1112)

जयन्ती तु बलामोटा हरिता च जया तथा ।
विजया सूक्ष्ममूला च विक्रान्ता चापराजिता ।।
ज्ञेया जयन्ती गलगण्डहारी तिक्ता कटूष्णाऽनिलनाशनीच ।
भूतापहा कण्ठविशोधनी च कृष्णा तु सा तत्र रसायनी स्यात् ।।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 131-132)

श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टं च पयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ।।

(भै० र० कुष्ठरोग 44)

ज्योतिष्मती

ज्योतिष्मती....इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति ।

(च० सू० 4/27)

ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् ।
अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ।।

(ध० नि० गुडूच्यादि वर्ग 269)

ज्योतिष्मती तु सुस्निग्धा तिक्तोष्णाकटुकासरा ।
कषाया वामनी तीक्ष्णा मोहमेधाक्षिवर्णदा ।।
कफानिलहरा हन्ति व्रणवीसर्पपाण्डुता ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 716-717)

ज्योतिष्मती तिक्तरसा च रूक्षा किञ्चित्कटुर्वातकफापहा च ।
दाहप्रदा दीपनकृच्च मेध्या प्रज्ञाञ्च पुष्णाति तथा द्वितीया ।।

(रा० नि० गुडूच्यादि वर्ग 86)

कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिक्तोष्णं वातनाशनम् ।
पित्तसंतापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धिविवर्धनम् ।।

(रा० नि० क्षीरादिवर्ग 15/19)

ज्योतिष्मती स्यात्कटभी ज्योतिष्का कर्ङ्गिनीति च ।
पारावतपदीपिण्या लता प्रोक्ता ककुन्दनी ।।
ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् ।
अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ।।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादिवर्ग 171-172)

कदम्ब:

चरके शुक्रशोधने, वेदनास्थापने च महाकषाये पठ्यते

(च० सू० 4/20,47)

लोध्र ......कदम्बसाला: कदली चेति ।
एषरोध्रादिरित्युक्तो मेद:कफहरो गण: ।।
योनिदोषहर: स्तम्भी वर्ण्यो विषनाशन: ।

(सु० सू० 38/14,15)

न्यग्रोध .... कदम्ब ... नन्दीवृक्षश्चेति ।
न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्य: संग्राही भग्नसाधक: ।।
रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृत् ।

(सु०सू० 38/48-49)

कदम्बस्तु कषाय: स्याद्रसे शीतो गुणेऽपि च ।
व्रणसंरोहणश्चापि कासदाहविषापह: ।।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 96)

कदम्ब: शिशिरो ग्राही कषायो लवणो गुरु: ।
निहन्ति योनिदोषास्रकृच्छ्रदाहविषव्रणान् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 957)

कदम्बस्तिक्तकटुक: कषायो वातनाशन: ।
शीतल: कफपित्तार्त्तिनाशन: शुक्रवर्द्धन: ।।

(रा० नि० प्रभदाद्रि वर्ग 98)

कदम्बो मधुर: शीत: कषायो लवणो गुरु: ।
सरो विष्टम्भकृद्रूक्ष: कफस्तन्यानिलप्रद: ।।

(भा० प्र० नि० पुष्पवर्ग 36)

काकमाची

त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।
नात्युष्णशीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ।।

(च० सू० 27/89)

मण्डूकपर्णी....काकमाची.....अर्कपुष्पी प्रभृतीनि ।
रक्तपित्तहराण्याहुर्हृद्यानि सुलघूनि च ।।

(सु० सू० 46/262-263)

ईषत्तिक्तं त्रिदोषघ्नं शाकं कटु सतीनजम् ।
नात्युष्णशीतं कुष्ठघ्नं काकमाच्यास्तु तद्विधम् ।।

(सु० सू० 46/266)

काकमाची त्रिदोषघ्नी सरा स्वर्या च तिक्तका ।
हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ।।

(ध० नि० करवीरादिवर्ग 18,19)

काकमाची कटुस्तिक्ता सोष्णा स्निग्धा रसायनी ।
हृद्या वृष्या सरा स्वर्या त्रिदोषघ्नी लघुर्जयेत् ।।
कुष्ठशोफप्रमेहार्श:श्वासकासारुचिज्वरान् ।।
कटुर्नेत्रहिता हिक्काछर्दिहृद्रोगनाशिनी ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 710, 711)

काकमाची कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशनी ।
शूलार्श:शोफदोषघ्नी कुष्ठकण्डूतिहारिणी ।।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 35)

काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा ।
तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित् ।।
कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनी ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 246, 247)

कमलम् (पुष्पम्)

पद्मोत्पलनलिन ......इति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति ।

(च० सू० 4/34)

उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुकं चेति ।
उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः ।
पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः ।

(सु० सू० 38/52-53)

वीर्ये रक्तोत्पलं शीतं तिक्तं च मधुरं रसे ।
भिनत्ति पित्तसन्तापौ ध्वंसयत्यस्रजां रुजम् ।।

(ध० नि० करवीरादिवर्ग 135, 139)

कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् ।
तृषादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ।।

(म० नि० कर्पूरादिवर्ग 79)

कमलं शीतलं तिक्तं कषायं स्वादु वर्णकृत् ।
कफपित्तास्रविस्फोटदाहतृष्णाविनाशनम् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1445)

कमलं शीतलं स्वादु रक्तपित्तश्रमार्तिनुत् ।
सुगन्धि भ्रान्तिसन्तापशान्तिदं तर्पणं परम् ।।

(रा० नि० करवीरादिवर्ग 175)

कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् ।
तृष्णादाहास्त्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ।।

(भा० प्र० नि० पुष्पवर्ग 3)

संवर्त्तिका हिमातिक्ता कषाया दाहतृट्प्रणुत् ।
मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी ।।
मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्त्रजिद् गुरु ।
दुर्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् ।।
संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम् ।।

(भा० प्र० नि० पुष्पवर्ग 5, 9, 12,

पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
विष्टम्भि वृष्यं रूक्षं च गर्भसंस्थापकं परम् ।।
कफवातहरं बल्यं ग्राहि पित्तास्त्रदाहनुत् ।

(भा० प्र० नि० फलवर्ग 89-90)

कपित्थः (फलम्)

कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राही वातलम् ।
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।।
परिपक्वं तु दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ।।

(च० सू० 27/133,134)

आमं कपित्थमकण्ठ्यानाम् ।

(च० सू० 25/39)

कपित्थमाममस्वर्यं कफघ्नं ग्राहि वातलम् ।
कफानिलहरं पक्वं मधुराम्लं रसं गुरु ।।
श्वासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ।

(सु० सू० 46/147, 148; ध० नि० शतपुष्पादिवर्ग 99, 100)

आमं कपित्थं संग्राहि कषायं लघु लेखनम् ।।
रूक्षाम्लं विषकण्ठघ्नं कफजित् वातपित्तकृत् ।
पक्वं गुरु कषायाम्लं स्वादु हिक्कात्रिदोषजित् ।।
वमिकासतृषाश्वासशमनं कण्ठशोधनम् ।
संग्राहि रोचनं हृद्यं दुर्जरं मूत्रदोषजित् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 414-416)

कपित्थो मधुराम्लश्च कषायस्तिक्तशीतलः ।
वृष्यः पित्तानिलं हन्ति संग्राही व्रणनाशनः ।।

(रा० नि० शतपुष्पादिवर्ग 156)

कपित्थस्तु दधित्थः स्यात्तथा पुष्पफलः स्मृतः ।
कपिप्रियो दधिफलस्तथा दन्तशठोऽपि च ।।
कपित्थमामं संग्राहि कषायं लघु लेखनम् ।
पक्वं गुरु तृषाहिक्काशमनं वातपित्तजित् ।।
स्यादम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम् ।।

(भा० प्र० नि० आम्रादिफलवर्ग 61-62)

करमर्दः

....करमर्द ..... मातुलुङ्गनीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति ।

(च० सू० 4/10)

अम्लं तृषापहं रुच्यं पित्तकृत् करमर्दकम् ।

(सु० सू० 46/156)

गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकम् ।।
नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ।।

(अ० हृ० सू० 6/136,138)

अम्लं तृष्णापहं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकम् ।
पक्वं च मधुरं शीतं रक्तपित्तहरं मतम् ।।

(ध० नि० आम्रादिफलवर्ग 93)

करमर्दं गुरूष्णाम्लं रुच्यं पित्तकफास्रकृत् ।।
तृड्वातजित् सरं पक्वं लघु स्वादु कफास्रजित् ।
शुष्कं पक्ववदप्यामं पक्वमप्यार्द्रमामवत् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 372-373)

करमर्दः सतिक्ताम्लो बालो दीपनदाहकः ।
पक्वस्त्रिदोषशमनोऽरुचिघ्नो विषनाशनः ।।

(रा० नि० आम्रादिफलवर्ग 208)

करमर्दः सुषेणः स्यात्कृष्णपाकफलस्तथा ।
तस्माल्लघुफला या तु सा ज्ञेया करमर्दिका ।।
करमर्दद्वयं त्वाममम्लं गुरु तृषाहरम् ।
उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं रक्तपित्तकफप्रदम् ।।
तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित् ।।

(भा० प्र० नि० आम्रादिफलवर्ग 81-82)

करञ्जः

चरके विरेचनद्रव्येषु (सू० 2/8), कण्डूघ्ने महाकषाये च (सू० 4/14) पठ्यते । सुश्रुते आरग्वधादिगणे, वरुणादिगणे, अर्कादिगणे, श्यामादिगणे, शिरोविरेचने (सू० 39/3) तथा श्लेष्मसंशमने वर्गे (सू० 39/9) च करञ्जः पठ्यते ।

आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः ।
मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः ।।

(सु० सू० 38/6-7)

वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः ।।
विनिहन्ति शिरःशूलगुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ।

(सु० सू० 38/10-11)

उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः ।।
आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्त्तनाशनः ।

(सु० सू० 38/29-30)

करञ्जकिंशुकअरिष्टफलं जन्तुप्रमेहजित् ।

(सु० सू० 46/197)

करञ्जो नक्तमालश्च पूतीकश्चिरबिल्वकः ।
करञ्जश्चोष्णतिक्तः स्यात् कफपित्तास्रदोषजित् ।
व्रणप्लीहकृमीन् हन्ति भूतघ्नो योनिरोगहा ।।
चिरबिल्वः करञ्जश्च तीव्रो वातकफापहः ।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 97, 98)

करञ्जः कटुकः पाके रसे तिक्तकषायकः ।
कटुको गुणतस्तीक्ष्णो वीर्योष्णो विनियच्छति ।।

बलासपित्तकुष्ठास्रव्रणमेदोदरक्रिमीन् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 964-966)

करञ्जः कटुरुष्णश्च चक्षुष्यो वातनाशनः ।
तस्यस्नेहोऽतिस्निग्धश्च वातघ्नः स्थिरदीप्तिदः ।।

(रा० नि० प्रभद्रादिवर्ग 62)

करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरबिल्वकः ।
करञ्जः कटुकस्तीक्ष्णो वीर्योष्णो योनिदोषहृत् ।।
कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोव्रणकृमिकफापहः ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 119-120)

कारवेल्लकः (कारवेल्ली) (–ल्लकम्)

कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु ।
वार्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम् ।।
तद्वत् कर्कोटकं विद्यात् कारवेल्लकमेव च ।

(सु० सू० 46/269)

कारवेल्लं सकटुकंदीपनं कफजित्परम् ।

(अ० ह० सू० 6/80)

कारवेल्लं सकटुकं कटुपाकमवातलम् ।।
दीपनं भेदनं तिक्तमवृष्यमहिमं लघु ।
हन्त्यरोचकपित्तास्रकफं पाण्डुव्रणकृमीन् ।।
श्वासकासप्रमेहास्रकोठकुष्ठज्वरानपि ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 589-591)

कारवल्ली सुतिक्तोष्णा दीपनी कफवातजित् ।
अरोचकहरा चैव रक्तदोषहरी च सा ।।

(रा० नि० मूलकादिवर्ग 186)

कारवेल्लं कठिल्लं स्यात्कारवेल्ली ततो लघुः ।
कारवेल्लं हिमं भेदि लघुतिक्तमवातलम् ।।
ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहकृमीन् हरेत् ।
तद्गुणा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघुः ।

(भा० प्र० नि० शाकवर्ग 63-64)

कटुका

चरके लेखनीये, भेदनीये, स्तन्यशोधने च महाकषाये पठ्यते

(च० सू० 4/3,4,18)

पिप्पली .... कटुरोहिणी चेति ।
पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ।।
निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ।।

(सु० सू० 38/23)

पटोल .... कटुरोहिणी चेति ।
पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः ।।
ज्वरोपशमनो व्रण्यश्छर्दिकण्डूविषापहः ।

(सु० सू० 38/34)

मुस्ता ....कटुरोहिणी ...... चित्रकश्चेति ।
एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः ।
योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ।।

(सु० सू० 38/55)

कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्तकरोहिणी ।
आमघ्नी शतपर्वा च विप्रार्णि जननी जना ।
कटुका पित्तजित्तिक्ता कटुः शीतास्रदाहजित् ।
बलासारोचकान् हन्ति विषमज्वरनाशिनी ।।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 37-38)

कटुका जननी तिक्ता ....आमघ्नी पञ्चविंशतिः ।
कटुकाऽतिकटुस्तिक्ता शीतपित्तास्रदोषजित् ।।
बलासारोचकश्वासज्वरहृद्रेचनी च सा ।

(रा० नि० गुडूच्यादिवर्ग 54-57)

कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ।
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ।
कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठक्रिमिप्रणुत् ।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादिवर्ग 151-152)

कोकिलाक्षः

चरके शुक्रशोधने महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/20)

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ।।

(सु० चि० 26/33)

कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ।
कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।।

(अ० हृ० चि० 22/18-19)

शोथनुत् कोकिलाक्षस्य भस्म मूत्रेण वाम्भसा ।

(चक्रदत्त 39/23)

कोकिलाक्षो हिमस्तिक्तः स्वाद्वम्लः स्निग्धपिच्छिलः ।।
वृष्यो वातामवाताश्मतृष्णादृष्टिखुडास्रजित् ।।
इक्षुरस्य दलं स्वादु तिक्तं शोफविषापहम् ।
शूलपाण्डूदरानाहवातमूत्रविबन्धनुत् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1091-1092)

कोकिलाक्षस्तु मधुरः शीतः पित्तातिसारनुत् ।
वृष्यः कफहरो बल्यो रुच्यः सन्तर्पणः परः ।।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 193)

कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्तः इक्षुगन्धेक्षुबालिका ।।

क्षुरकः शीतलो वृष्यः स्वाद्वम्लः पिच्छिलस्तथा ।
तिक्तो वातामशोथाश्मतृष्णादृष्ट्यनिलास्रजित् ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 224-225)

(कजुपा) (लोणिका) बृहल्लोणी

सर्वाणि सूप्यशाकानि ....
....
लोणिका .... पीलुपर्णिका ।
शाकं गुरु च रूक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।।
मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेदनम् ।
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं तत्प्रशस्यते ।।

(च० सू० 27/96-101)

लोणिका .... कुरण्टिका प्रभृतयः ।
स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्ना नातिपित्तलाः ।
लवणानुरसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः ।।

(सु० सू० 46/274-275)

लोणिका कटुका रूक्षा वातश्लेष्महरा गुरुः ।
अर्शोघ्नी दीपनी चुक्रा मन्दाग्निविषनाशिनी ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 649)

घोटिकाऽम्ला सराचोष्णा वातकृत्कफपित्तहृत् ।।
वाग्दोषव्रणगुल्मघ्नी श्वासकासप्रमेहनुत् ।
शोथे लोचनरोगे च हिता तज्ज्ञैरुदाहृता ।।

(भा० प्र० नि० शाकवर्ग 21, 22)

लज्जालुः

चरके सन्धानीये, पुरीषसंग्रहणीये च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/5,31)

सुश्रुते प्रियंग्वादिगणे, अम्बष्ठादिगणे च समर्ङ्गा नाम्ना लज्जालुः पठ्यते

(सु० सू० 38/45-46)

गणौ प्रियंग्वम्बष्ठादौ पक्वातीसारनाशनौ ।
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानां चापि रोपणौ ।।

(सु० सू० 38/47)

रक्तपादी कटुः शीता पित्तातीसारनाशिनी ।
शोफदाहश्रमश्वास व्रणकुष्ठकफास्रनुत् ।।

(ध० नि० करवीरादिवर्ग 110)

नमस्करी रक्तपादा समंगाऽञ्जलिकारिका ।
शामीपत्रा रक्तमूला रुहा खदिरकारुणा ।।
लज्जालुः स्यात् स्पृहा स्पृक्का गन्धकारी प्ररोचनी ।
नमस्करी हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तहा ।।
योनिरोगमतीसारं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1081, 1082)

लज्जालुः स्याच्छमीपत्रा समङ्गा जलकारिका ।
रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि ।।
लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादि वर्ग 272-273)

मधूकः

द्राक्षाकाश्मर्य मधूकपुष्पखर्जूरप्रभृतीनी ।
रक्तपित्तहराण्याहुर्गुरूणि मणुराणि च ।।
बृहंणीयमहृद्यं च मधूककुसुमं गुरु ।
वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ।।

(सु० सू० 46/182, 183(1), 186)

मधूकं मधुरं शीतं पित्तदाहश्रमापहम् ।
वातलं न तु दोषघ्नं वीर्यपुष्टिविवर्धनम् ।।
बृंहणीयमहृद्यं च मधूककुसुमं गुरु ।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 40-41)

तत्पुष्पं मधुरं शीतमहृद्यं बृंहणं गुरु ।।
(बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्)
स्निग्धं विकासि तीक्ष्णोष्णं तत्फलं गुरुशीतलम् ।।
अहृद्यं शुक्रलं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।।
विष्टम्भिः बृंहणं बल्यं कफकृत्मारुतापहम् ।
हन्ति पित्तास्रतृड्दाहश्वासकासक्षतक्षयान् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 458-460)

मधुकं मधुरं शीतं पित्तदाहश्रमापहम् ।
वातलं जन्तुदोषघ्नं वीर्यपुष्टिविवर्द्धनम् ।।

(रा० नि० आम्रादिवर्ग 92)

मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजेऽत्र मधूलकः ।।
मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम् ।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ।।
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत् ।।
अहृद्यं हन्ति तृष्णाऽस्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ।।

(भा० प्र० नि० आम्रादिफलवर्ग 95-97)

मत्स्याक्षी

चरके ऐन्द्ररसायने पठ्यते ।

(च० चि० 1/3/24)

सुश्रुते मेध्यलेहे पठ्यते ।

(सु० शा० 10/68)

मत्स्याक्षिका मत्स्यगन्धा बाह्ली नाडीकलायकः ।।
मत्स्यादनी तु गण्डाली तथा गर्तकलम्बुकः ।।
बाह्ली तिक्ता स्वादुशीता कषाया ग्राहिणी लघुः ।।
वातला कटुका पाके कफपित्तास्रकुष्ठजित् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 728, 729)

मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीतकुष्ठपित्तकफास्रजित् ।
लघुस्तिक्ता कषाया च स्वाद्वी कटुविपाकिनी ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 266)

मेथी (मेथिका)

मेथिका कटुरुष्णा च रक्तपित्तप्रकोपनी ।
अरोचकहरा दीप्तिकरी वातप्रणाशिनी ।।

(ध० नि० सुवर्णादिवर्ग 100)

मेथिका चातितिक्तोष्णा वमिवातकफापहृत् ।
वचायुर्बुद्धिस्मृतिदा कफवातामभूतहृत् ।।

(सो० नि० 2, 2, 260)

मेथिकामेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ।।
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ।।
मेथिका वातशमनीश्लेष्मघ्नीज्वरनाशिनी ।

(भा० प्र० हरीतक्यादि वर्ग 93-94)

मेथिका कटुरुष्णा च रक्तपित्तप्रकोपणी ।
अरोचकहरा दीप्तिकरा वातघ्नदीपनी ।।

(रा० नि० पिप्पल्यादि वर्ग 69)

मूलकम्

बालं दोषहरं, वृद्धं त्रिदोषं, मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं, विशुष्कं तु मूलकं कफवातजित् ।।

(च० सू० 27/168)

कटुतिक्तरसा हृद्या रोचनी वह्निदीपनी ।
सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ।।
महत्तद्गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ।
तदेव स्नेहसिद्धं तु पित्तनुत् कफवातजित् ।।
त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ।
विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ।।
पुष्पं च पत्रं च फलं तथैव यथोत्तरं ते गुरवः प्रदिष्टाः ।
तेषां तु पुष्पं कफपित्तहन्तृ फलं निहन्यात् कफमारुतौ तु ।।

(सु० सू० 46/240-243)

यद्बालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकम् ।
तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।।
गुल्मकासक्षयश्वास व्रणनेत्रगलामयान् ।
स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च महत्पुनः ।।
रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ।।
गुर्वभिष्यन्दि च स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् ।।
वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम्, आमं तु दोषलम् ।।

(अ० हृ० सू० 6/102-105(1))

मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामत्रिदोषनुत् ।
तदेव स्विन्नं स्निग्धं च कटूष्णं कफवातनुत् ।।
त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ।

(ध० नि० करवीरादिवर्ग 31)

मूलकं वातलं रुच्यं स्वर्योष्णं पाचनं लघु ।।

(म० नि० शाकवर्ग 7/66)

बालमूलकमत्यल्पक्षारं तिक्तोषणं लघु ।
रोचनं दीपनं स्वर्यमुष्णं हृद्यंत्रिदोषजित् ।।
निहन्याद्दद्रुशूलामकोठोदावर्तपीनसान् ।
गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रजलामयान् ।
महदामं कटु स्वादु रसे पाके त्रिदोषकृत् ।
रूक्षं विदाहि तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेशि स्तम्भि गुर्वपि ।।
तदेव स्निग्धसिद्धं तु दोषत्रयनिबर्हणम् ।
शुष्कं लघु हरेच्छोफं विषं दोषत्रयं तथा ।।
तत्पुष्पं कफपित्तघ्नं फलं तु कफवातजित् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 669-674(1))

मूलकं तीक्ष्णमुष्णञ्च कटूष्णं ग्राहि दीपनम् ।
दुर्नामगुल्महृद्रोगवातघ्नं रुचिदं गुरु ।।

(रा० नि० मूलकादिवर्ग 52)

मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामर्कटकं विस्रं शालेयं मरुसम्भवम् ।।
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकं चान्यत्तद्भवेद्गजदन्तवत् ।
लघुमूलं कटूष्णं स्याद्रुच्यं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं स्वर्यं ज्वरश्वासविनाशनम् ।।
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।।
महत्तदेव रूक्षोष्णं गुरुदोषत्रयप्रदम् ।।
स्नेहसिद्धं तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ।।

(भा० प्र० नि० शाकवर्ग 99-103)

मुरा (मूलम्)

मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या गन्धमालिनी ।
सुरभिर्भूरिगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता ।।
मुराऽत्यन्तं भवेच्छीता तिक्ता सुरभिगन्धिनी ।
क्षिणोति क्षतपुञ्जांश्च पित्तशान्तिं नियच्छति ।।

(ध० नि० चन्दनादिवर्ग 66-67)

मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या सुरभिः कुटिः ।
मुरा शीता लघुः कुष्ठग्रहपित्तानिलास्रजित् ।।

(म० नि० कर्पूरादिवर्ग 54)

मुरा गन्धवती दैत्या हृद्या गन्धकुटा कुटी ।
भूरिगन्धा च सुरभिर्गन्धाढ्या गन्धमादनी ।।
मुरा तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघ्वी पित्तनिलापहा ।
ज्वरासृग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1386-1387)

मुरा तिक्ता कटुः शीता कषाया कफपित्तहृत् ।
श्वासासृग्विषदाहार्त्तिभ्रममूर्च्छातृषापहा ।।

(रा० नि० चन्दनादिवर्ग 132)

मुरा गन्धकुटी दैत्या सुरभिः शालपर्णिका ।
मुरा तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघ्वी पित्तनिलापहा ।।
ज्वरासृग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ।।

(भा० प्र० नि० कर्पूरादिवर्ग 97-98)

मूर्वा

मूर्वा मधुरसा देवी पृथक्पर्णी त्रिपर्ण्यपि ।
देवश्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी च मोरटा ।।
मूर्वा स्वादुरसा चोष्णा हृद्रोगकफवातजित् ।
कुष्ठकण्डूवमीमेहविषमज्वरनाशिनी ।।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 13-14)

मूर्वा मुरंगिका देवी देवीश्रेणी पृथक्त्वचा ।
मधुस्रवा मधुरसाऽतिरसा पीलुपर्णिका ।।
मूर्वा स्वादुः स्वादुपाका गुरूष्णा तिक्तका सरा ।
जयेत् त्रिदोषकुष्ठास्रमेदोमेहवमिज्वरान् ।।
मुखशोषं कृमिकण्डूतृष्णापित्तास्रहृद्गदान् ।
मूर्वाकन्दस्तु कृमिहृत् विषघ्नो गुदकीलहा ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 785-787)

मूर्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधुलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।।
मूर्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पितास्रमेहनुत् ।
त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा ।।

(भा० प्र० गुडूच्यादिवर्ग 244-245)

नागकेशरः

चरके रक्तार्शांसि .... केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ... अर्शांस्यपयान्ति रक्तानि ।

(च० चि० 14/210)

सुश्रुते एलादिगणे, अञ्जनादिगणे, प्रियङ्ग्वादिगणे च पठ्यते ।

(सु० सू० 38/24,42,47)

नागकेशरमल्पोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् ।
बस्तिरुग्विषवातास्रकण्डूघ्नं शोफनाशनम् ।।

(ध० नि० शतपुष्पादिवर्ग 49)

नागकेशरमल्पोष्णं लघु तिक्तं कफापहम् ।
वस्तिवातामयघ्नं च कण्ठशीर्षरुजापहम् ।।

(रा० नि० पिप्पल्यादिवर्ग 178)

नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ।।
नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम् ।।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनम् ।
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ।।

(भा० प्र० नि० कर्पूरादिवर्ग 70-71)

नीली (पत्रम्, मूलम्)

चरके विरेचनद्रव्येषु मूलं पठ्यते ।

(च० सू० 2/8)

सुश्रुते अधोभागहरद्रव्येषु मूलं (नीलिनी) पठ्यते ।

(सु० सू० 39/4)

नीलिनी नीलिका काला ग्राम्या तूणी विशोधनी ।
तुत्था श्रीफलिका मोचा भारवाहि च रञ्जनी ।।
नीली तिक्ता रसे चोष्णा कटिवातकफापहा ।
केश्या विषोदरं हन्ति वातासृक्कृमिनाशिनी ।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 232-234)

नीली तिक्ता रसे पाके सरोष्णा भ्रममोहकृत् ।
कफानिलहरा केश्या प्लीहोदरविषापहा ।।
वातरक्तमुदावर्तमामवातगदं हरेत् ।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 791-792)

नीली तु कटुतिक्तोष्णा केश्या कासकफामनुत् ।
मरुद्विषोदरव्याधि गुल्मजन्तुज्वरापहा ।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 83)

नीली तु नीलिनी तूणी काला दोला च नीलिका ।
नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा ।।
उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ।
आमवातमुदावर्त्तं मदं च विषमुद्धतम् ।।

(भा० प्र० गुडूच्यादिवर्ग 207-209)

निम्बः

चरके कण्डूघ्ने महाकषाये (सू० 4/14), वमनद्रव्येषु (सू० 2/6), तिक्तस्कन्धे (वि० 8/150) च पठ्यते ।

.... नैम्बं शाकं ... ।
कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ।।

(च० सू० 27/95)

सुश्रुते आरग्वधादौ, गुडूच्यादौ, लाक्षादौ च गणे पठ्यते ।

आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः ।
मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः ।।

(सु० सू० 38/7)

गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बरुचन्दनानि पद्मकं चेति ।।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ।
हृल्लासारोचकवमीपिपासा दाहनाशनः ।।

(सु० सू० 38/50-51)

कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः ।
कुष्ठकृमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ।।

(सु० सू० 38/64-65)

निम्ब .... फलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्याणि कटूनी, कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठशिरोरोगापहराणि चेति ।

(सु० सू० 25/115)

निम्बस्तिक्तरसः शीतो लघुः श्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
कुष्ठ कण्डूव्रणान्हन्ति लेपाहारादिशीलतः ।।
अपक्वं पाचयेच्छोफं व्रणं पक्वं विशोधयेत् ।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 30)

निम्बस्तिक्तः कटुः पाके लघुः शीतोऽग्निवातकृत् ।
ग्राह्यहृद्यो जयेत् पित्तकफमेहज्वरकृमीन् ।।
कुष्ठकासारुचिश्वासहृल्लासश्वयथुव्रणान् ।
ग्राहि प्रवालं निम्बस्य रक्तपित्तकफकृमीन् ।।
कुष्ठघ्नं वातजननं नेत्ररोगान् विनाशयेत् ।
तद्वत् पत्राणि निम्बस्य व्रणघ्नानि विशेषतः ।।
शलाका निम्बपत्रस्य कासश्वासविनाशिनी ।
कृमिघ्ना तु वरिष्ठा स्यात् कुष्ठज्वरविनाशिनी ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 879-882)

प्रभद्रकः भवतिशीततिक्तकः कफव्रणकृमिवमिशोफशान्तये ।
बलासभिद्बहुविषपित्तदोषजित् विशेषतो हृदयविदाहशान्तिकृत् ।।

(रा० नि० प्रभद्रादि वर्ग 10)

निम्बः शीतो लघुर्ग्राही कटुपाकोऽग्निवातनुत् ।
अहृद्यः श्रमतृट्कासज्वरारुचिकृमिप्रणुत् ।
व्रणपित्तकफच्छर्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत् ।।
निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् ।
वातलं कटुपाकञ्च सर्वारोचककुष्ठनुत् ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 93, 94, 95)

पलाशः

सुश्रुते रोध्रादौ, मुष्ककादौ, अम्बष्ठादौ, न्यग्रोधादौ च गणे पठ्यते ।

(सु० सू० 38/6, 9, 22, 24)

किशुकं (पुष्पं) कफपित्तघ्नं .... ।

(सु० सू० 46/288)

.....पलाशतैलानि मधुरकषायाणि कफपित्तप्रशमनानि ।

(सु० सू० 45/121)

क्षारश्रेष्ठ पलाशश्च बीजस्नेहः समिद्वरः ।
क्षारश्रेष्ठः कृमिघ्नश्च संग्राही दीपनः सरः ।।
प्लीहगुल्मग्रहण्यर्शोवातश्लेष्मविनाशनः ।।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 148, 149)

पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णो व्रणगुल्मजित् ।
भग्नसन्धानकृद्दोषग्रहण्यर्शः क्रिमीन् हरेत् ।।

(म० नि० वटादिवर्ग 39)

पलाशस्तुवरस्तिक्तः स्निग्धोष्णो दीपनः कटुः ।
सरः सन्धानकृद् वृष्यो जयेद् दोषव्रणकृमीन् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 833)

पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णो व्रणगुल्मजित् ।
भग्नसंधानकृद् दोषग्रहण्यर्शः क्रिमीन् हरेत् ।।
कषायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदजरोगजित् ।
तत्पुष्पं स्वादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ।
वातलं कफपित्तास्रकृच्छ्रजिद् ग्राहि शीतलम् ।।
तृड्दाहशमकं वातरक्तकुष्ठहरं परम् ।
फलं लघूष्णं मेहार्शकृमिवातकफापहम् ।
विपाके कटुकं रूक्षं कुष्ठं गुल्मोदरप्रणुत् ।।

(भा० प्र० नि० वटादिवर्ग 50-53)

पारिभद्रः

सुश्रुते क्षारकल्पे, कृमिरोगे, मूत्राघाते च पठ्यते ।

(सु० चि० 4/32; उ० 54/26; 58/48)

निम्बद्रुमो रक्तपुष्पः प्रभद्रः पारिभद्रकः ।
मन्दारकः पारिजातः कण्टकी कण्टकिंशुकः ।।
पारिभद्रोऽनिलश्लेष्मशोथमेदःकृमीन् हरेत् ।
तत्पुष्पं पित्तरोगघ्नं कर्णव्याधिविनाशनम् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 898-899)

परिभद्रः कटूष्णः स्यात् कफवातनिकृन्तनः ।
अरोचकहरः पथ्यो दीपनश्चापि कीर्तितः ।।

(रा० नि० शाल्मल्यादिवर्ग 11)

पारिभद्रो निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।
पारिभद्रोऽनिलश्लेष्मशोथमेदः कृमिप्रणुत् ।
तत्पत्रं पित्तरोगघ्नं कर्णव्याधिविनाशनम् ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 100)

पिप्पलीमूलम्

अभयापिप्पलीमूलविश्वैर्वातानुलोमनी (यवागूः) ।

(च० सू० 2/29)

चरके दीपनीये, शूलप्रशमने च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/6, 45)

पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानाम् ।

(च० सू० 25/39)

पिप्पलीपिप्पलीमूल ...... कटुरोहिणी चेति ।
पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ।
निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ।।

(सु० सू० 38/22-23)

कटूष्णं पिप्पलीमूलं श्लेष्मसंघातनाशनम् ।
वातोच्छित्तिकरं हन्ति कृमीन्वह्निप्रदीप्तिकृत् ।।

(ध० नि० शतपुष्पादिवर्ग 76)

कटूष्णं पिप्पलीमूलं श्लेष्मकृमिविनाशनम् ।
दीपनं वातरोगघ्नं रोचनं पित्तकोपनम् ।।

(रा० नि० शतपुष्पादिवर्ग 114)

दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु ।।
रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् ।
आनाहप्लीहगुल्मघ्नं कृमिश्वासक्षयापहम् ।।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादिवर्ग 64-65)

प्लक्ष:

चरके मूत्रसंग्रहणीये महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/33)

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवा: ।
कषाया: स्तम्भना: शीता हिता: पित्तातिसारिणाम् ।।

(च० सू० 27/103)

न्याग्रोधोदुम्बराशवत्थप्लक्ष ......नन्दीवृक्षश्चेति ।।
न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्य: संग्राही भग्नसाधक: ।
रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृत् ।।

(सु० सू० 38/48-49)

प्लक्ष: कटु: कषायश्च शीतलोरक्तपित्तजित् ।
मूर्च्छाभ्रमप्रलापांश्च हरेत् प्लक्षो विशेषत: ।।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 75)

पिप्परिस्तुवर: शीतो व्रणयोनिविसर्पनुत् ।
दाहपित्तकफास्त्रघ्नो मेद:पितास्त्रशोफजित् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 437)

प्लक्ष: कषाय: शिशिरो व्रणयोनिगदापह: ।
दाहपित्तकफास्त्रघ्न: शोथहा रक्तपित्तहृत् ।।

(भा० प्र० नि० वटादिवर्ग 12)

प्रसारणी

चरके वातनाशकतैले पठितः ।

(च० चि० 28/165)

सुश्रुते वातनाशकतैले पठितः ।

(सु० चि० 15/44)

प्रसारणी गुरुस्तिक्ता सरा सन्धानकृन्मता ।
त्रिदोषशमनी वृष्या तेजः कन्तिबलप्रदा ।।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 290)

प्रसारणी गुरूष्णा च तिक्ता वातविनाशिनी ।
अर्शःश्वयथुहन्त्री च मलविष्टम्भहारिणी ।।

(रा० नि० पर्पटादिवर्ग 38)

प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा ।
वीर्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 235)

प्रियालः (बीजम्)

चरके श्रमहरे, उदर्दप्रशमने च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/16,17)

गुरूष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः ।
वातघ्ना बृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ।।
प्रियालमेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ।।

(च० सू० 27/157-158)

प्रियालतैलं मधुरं गुरुश्लेष्माभिवर्धनम् ।
हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात्संयोगे वातपित्तयोः ।।

(च० सू० 27/291)

न्यग्रोध ... प्रियाल ... नन्दीवृक्षश्चेति ।
न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधकः ।
रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृत् ।।

(सु० सू० 38/48-49)

वातपित्तहरं वृष्यं प्रियालं गुरु शीतलम् ।
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।

(सु० सू० 46/156, 205)

उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम् ।
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ।।
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ।।

(अ० हृ० सू० 6/121)

.... अनुष्णं तु प्रियालजम् ।
प्रियाालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।।

(अ० हृ० सू० 6/124)

प्रियालोऽथ खरस्कन्धश्चारो बहुवल्कलः ।
स्नेहबीजश्चापवटो ललनस्तापसप्रियः ।।
वातपित्तहरं वृष्यं प्रियालं गुरु शीतलम् ।
चारस्य तु फलं पक्वं स्वाद्वम्लं दुर्जरं प्रियम् ।।
चारमज्जा समधुरा वृष्या पित्तानिलापहा ।

(ध० नि० आम्रादिवर्ग 65-66)

चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहतृष्णाक्षतापहम् ।।
तन्मज्जा मधुरा वृष्या शुक्रला पित्तवातजित् ।।

(म० नि० फलादिवर्ग 36-37)

प्रियालः कफपित्तघ्नः कषायोऽस्य फलं गुरु ।
स्वाद्वम्लं मधुरं पाके सुस्निग्धं शीतलं सरम् ।।
विष्टम्भि बृंहणं वृष्यं बल्यं श्लेष्मविवर्धनम् ।
जयेत् मारुतपित्तास्रदाहतृष्णाक्षतक्षयान् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 395-396)

चारः खद्रुः खरस्कन्धो ललनश्चारकस्तथा ।
बहुवल्कः प्रियालश्च नवद्रुस्तापसः प्रियः ।
स्नेहबीजश्चापवटो भक्षबीजः करेन्दुधा ।
चारस्य च फलं पक्वं वृष्यं गौल्याम्लकं गुरु ।
तद्बीजं मधुरं वृष्यं पित्तदाहार्तिनाशनम् ।

(रा० नि० आम्रादिवर्ग 64-65)

प्रियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः ।
राजादनस्तापसेष्टःसन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।।
चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषाऽपहम् ।।
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धनः ।।

(भा० प्र० नि० फलवर्ग 83-85)

प्रियङ्गुः (पुष्पम्)

चरके सन्धानीये, पुरीषसंग्रहणीये, मूत्रविरजनीये, शोणितास्थापने च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/5, 31, 34, 46)

गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानाम् ।

(च० सू० 25/40)

प्रियङ्गुधातकीपुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति ।

(च० सू० 25/49)

गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादौ पक्वातीसारनाशनौ ।
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानां चापि रोपणौ ।।

(सु० सू० 38/22)

अञ्जन ...... प्रियंगु ..... मधुकं चेति ।
अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिबर्हणः ।।
विषोपशमनो दाहं निहन्त्याभ्यन्तरं भृशम् ।।

(सु० सू० 38/20)

प्रियङ्गुः प्रियवल्ली च फलिनी कङ्गुनी प्रिया ।
वृत्रा गोवन्दनी श्यामा कारम्भा वर्णभेदनी ।।
प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता मोहदाहविनाशिनी ।
ज्वरवान्तिहरा रक्तमुद्रिक्तं च प्रसादयेत् ।।

(ध० नि० चन्दनादिवर्ग 16-17)

प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता दाहपित्तास्रदोषजित् ।
वान्तिभ्रान्तिज्वरहरा वक्त्रजाड्यविनाशनी ।।

(रा० नि० चन्दनादिवर्ग 30)

प्रियंगुः शीतला तिक्ता तुवराऽनिलपित्तहृत् ।
रक्तातीसारदौर्गन्ध्यस्वेददाहज्वरापहा ।।
गुल्मतृड्विषमेहघ्नी तद्वद् गंधप्रियंगुका ।
तत्फलं मधुरं रूक्षं कषायं शीतलं गुरु ।
विबन्धाध्मान बलकृत्संग्राहि कफपित्तजित् ।।

(भा० प्र० नि० कर्पूरादिवर्ग 102-104)

शालिः (मूलम्)

शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमारुताः ।
बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ।।
रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।
महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ।।

(च० सू० 27/10,11)

मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः ।
पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः ।
तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः ।
चक्षुष्यो वर्णबलकृत् स्वर्यो हृद्यस्तृषापहः ।।
व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविषापहः ।।

(सु० सू० 46/5-7)

स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ।
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ।।
शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ।

(अ० हृ० सू० 6/4, 5-1)

शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नो मधुरो गौरषष्टिकः ।
किञ्चित् ततो गुरुस्तस्मादपरो रसपाकतः ।।
महाशालिः परो वृष्यः कलमः श्लेष्मपित्तहा ।

(ध० नि० सुवर्णादिवर्ग 64)

शालयो लघवः स्निग्धा मधुरा रसपाकतः ।।
कषायानुरसा हृद्या रुच्या बद्धाल्पवर्चसः ।
शीतला बृंहणा वृष्या लघुपाकातिमूत्रलाः ।।
पित्तघ्नाल्पानिलकफा बल्याः स्वर्याज्वरापहाः ।

(कै० नि० धान्यवर्ग 1,7,8,9-1)

कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ताः शालयः स्मृताः ।।
शालयो मधुराः स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चसः ।
कषाया लघवो रुच्याः स्वर्या वृष्याश्च बृंहणाः ।।
अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा ।
रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः ।
विषव्रणश्वासकासदाहनुद् वह्निपुष्टिदः ।।

(भा० प्र० नि० धान्यवर्ग 3,7,15,16-1)

शंखपुष्पी

..........समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शंखपुष्प्याः ।
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शंखपुष्पी ।।

(च० चि० 1-3/30-31)

तत् सेव्यं शंखपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम् ।

(च० चि० 10/62)

शङ्खपुष्पी कम्बुपुष्पी शङ्खाह्वा कम्बुमालिनी ।
तिलकी शङ्खकुसुमा मेध्या वनविलासिनी ।।
शङ्खिनी कटुतिक्तोष्णा कासपित्तबलासजित् ।
विषापस्मारभूतादीन् हन्ति मेध्या रसायनी ।।

(ध० नि० करवीरादिवर्ग 101-102)

शंखपुष्पी सरा मेध्या मता चेतोविकारिणी ।
रसायनी कषायोष्णा स्मृतिदा मोहनाशिनी ।।

(म० नि० अभयादिवर्ग 77)

शंखपुष्पी सरा स्वर्या कटुस्तिक्ता रसायनी ।
अनुष्णा वर्णमेधाग्निबलायुःकांतिदा हरेत् ।।
अपस्मारमथोन्मादमनिद्रां च तथा भ्रमम् ।।

(कै० नि० औषधिवर्ग 1496)

शंखपुष्पी हिमा तिक्ता मेधाकृत् स्वरकारिणी ।
ग्रहभूतादिदोषघ्नी वशीकरणसिद्धिदा ।।

(रा० नि० गुडूच्यादिवर्ग 133)

शंखपुष्पी तु शंखाह्वा मल्यिकुसुमाऽपि च ।
शंखपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगहृत् ।।
रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा ।
दोषापस्मारभूताश्रीकुष्ठकृमिविषप्रणुत् ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 269-270)

सप्तला

सप्तला चर्मसाह्वा च बहुफेनरसा च सा ।

ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।
विकासितीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु ।।

सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ।।

(च० क० 11/2-4)

मूलिन्यः षोडशैः .....सप्तला .... विरेचने ।

(च० सू० 1/73, 76-77)

त्रिवृतां .... सप्तलां वचाम् ।
....
पक्वाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ।।

(च० सू० 2/9-10)

श्यामा ...... सप्तला ...... चेति ।
उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्म विषापहः ।।
आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्तनाशनः ।।

(सु० सू० 38/29-30)

श्यामादन्ती ....शंखिनीचर्मसाह्वा ।
श्यामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफौ हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रम् ।

(अ० हृ० सू० 15/45)

सातला शोधनी तिक्ता कफपित्तास्रदोषनुत् ।
शोफोदराध्मानहरा किञ्चिन्मारुतकृद्भवेत् ।।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 238, 239)

सातला कटुका पाके वातला शीतलो लघुः ।
तिक्ता शोथकफानाहपित्तोदावर्त्तरक्तजित् ।।

(म० नि० अभयादिवर्ग 56)

सातला शीतला तिक्ता तीक्ष्णा पाके कटुर्लघुः ।।
हृद्याऽनिलं प्रकुरुते हरते हृद्रुजं कफम् ।
पित्तोदावर्तकुष्ठाशोंगुल्मोदरगरं विषम् ।।
आनाहकृमिशोफामारुचीरुभयशोधनी ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 923-924)

सातला कटुका पाके वातला शीतला लघुः ।
तिक्ता शोफकफानाहपित्तोदावर्तरक्तजित् ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 77-78)

सातला कफपित्तघ्नी लघुतिक्तकषायिका ।
विसर्पकुष्ठविस्फोटव्रणशोफनिकृन्तनी ।।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 195)

शताह्वा

शतपुष्पा मिशिर्घोषा पीतिका माधवी शिफा ।
अतिच्छत्रा त्ववाक्पुष्पी शताह्वा कारवी स्मृता ।।

शताह्वा कटुका तिक्ता स्निग्धोष्णा श्लेष्मवातजित् ।
ज्वरनेत्रव्रणान्हन्ति वस्तिकर्मणि शस्यते ।।

(ध० नि० शतपुष्पादिवर्ग 1-2)

शतपुष्पा कटुस्तिक्ता तीक्ष्णोष्णा दीपनी लघुः ।।
पित्तला कफवातघ्नी मेध्या स्निग्धा ज्वरापहा ।
निहन्ति शूलदाहाक्षिरोगतृष्णावमिव्रणान् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1190-91)

शताह्वा तु कटुस्तिक्ता स्निग्धा श्लेष्मातिसारनुत् ।
ज्वरनेत्रव्रणघ्नी च वस्तिकर्मणि शस्यते ।।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 13)

शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकाऽपि च ।।

शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः ।
उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत् ।।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादिवर्ग 89-90)

शिग्रुः (पत्रम्)

चरके स्वेदोपगे, शिरोविरेचनोपगे च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/22, 27)

यवानी चार्जकश्चैव शिग्रु शालेयमृष्टकम् ।
हृद्यान्यास्वादनीयानी पित्तमुत्क्लेशयन्ति च ।।

(च० सू० हरितवर्ग 27/167)

कटुः सक्षारमधुरः शिग्रुस्तिक्तोऽथ पिच्छिलः ।
मधुशिग्रुः सरस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः ।।

(सु० सू० 46/237)

कुठेरशिग्रु .... प्रभृति ग्राहि शालनम् ।
विदाहि कटु रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ।।
दृक्शुक्रक्रिमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु ।

(अ० हृ० सू० 6/106-107)

शिग्रुस्तिक्तः कटुश्चोष्णः कफशोफसमीरजित् ।
कृम्यामविषमेदोघ्नो विद्रधिप्लीहगुल्मनुत् ।।

(ध० नि० करवीरादिवर्ग 36-38)

शिग्रुस्तीक्ष्णो लघुर्ग्राही वह्निदः कफवातजित् ।
तीक्ष्णोष्णो विद्रधिप्लीहव्रणघ्नो रक्तपित्तकृत् ।।

(म० नि० शाकवर्ग 72)

शिग्रुश्च कटुतिक्तोष्णस्तीक्ष्णो वातकफापहः ।
मुखजाड्यहरो रुच्यो दीपनो व्रणदोषनुत् ।।

(रा० नि० मूलकादिवर्ग 61)

शिग्रुपत्रभवं शाकं रुच्यं वातकफापहम् ।
कटूष्णं दीपनं पथ्यं कृमिघ्नं पाचनं परम् ।।

(रा० नि० मूलकादिवर्ग 71)

शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः ।
दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् ।।
संग्राही शुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः ।
चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुक्रिमीन् ।।
मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान्हरेत् ।
शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्तिहृत् ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 105-109)

स्थूलैला

चरके शिरोविरेचनद्रव्येषु , श्वासहरे, अंङ्ग॰मर्दप्रशमने च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 2/3 ; 4/37, 44)

एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च ।
वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः ।।

(सु० सू० 38/25)

एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।
वर्णप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः ।।

(अ० हृ० सू० 15/44)

एला तिक्ता च लघ्वी स्यात्कफवातविषव्रणान् ।
वस्तिकण्ठरुजो हन्ति मुखमस्तकशोधिनी ।।

(ध० नि० शतपुष्पादिवर्ग 46)

स्थूलैला रोचनी तीक्ष्णा लघूष्णा कफपित्तजित् ।
हृल्लासविषबस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् ।।

(म० नि० कर्पूरादिवर्ग 25-26)

भद्रैला कटुका पाके रसे पित्ताग्निकृल्लघुः ।
रूक्षोष्णा रोचनी कासकफवातास्रश्वासहा ।
हन्ति हृल्लासतृट्कण्डूशिरोवस्त्यास्यरुग्वमीः ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1343-1344)

एलाद्वयं शीतलतिक्तमुक्तं सुगन्धि पित्तार्त्तिकफापहारि ।
करोति हृद्रोगमलार्त्तिबस्तिशूलघ्नमत्र स्थविरा गुणाढ्या ।।

(रा० नि० पिप्पल्यादिवर्ग 72)

एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटाऽपि च ।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ।।
स्थूलैला कटुका पाके रसे चानलकृल्लघुः ।
रूक्षोष्णा श्लेष्मपित्तास्रकण्डूश्वासतृषाऽपहा ।
हृल्लासविषबस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् ।।

(भा० प्र० नि० कर्पूरादिवर्ग 60-62)

तेजोवती

तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनीति च ।
अश्वघ्नी वल्कला शीता पारिजाता महौजसी ।।
तेजोह्वा श्लेष्मवातघ्नी रुच्या दीपनपाचनी ।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 266)

वामनो रक्तसंग्राही रक्तातीसारहन्मतः ।
तेजिनी कफहृद्रोगमुखदंतादिरोगहृत् ।।

(सोढल नि० 2/246)

तेजोवती कटुस्तिक्ता रुच्या दीपनपाचनी ।।
उष्णा वातकफश्वासकासहिध्मास्यरोगजित् ।

(कै० नि० ओषधीवर्ग 1040)

तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ।।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णाकटुस्तिक्तारुचिवह्निप्रदीपनी ।।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादिवर्ग 169-170)

तुलसी (पञ्चांगम्, पत्रम्)

चरके श्वासहरे महाकषाये (सुरसा नाम्ना) पठ्यते ।

(च० सू० 4/37)

हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत्कफवातघ्नः सुरसः (तुलसी) पूतिगन्धहा ।।

(च० सू० 27/166)

कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्य नाशनः ।
पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ।।

(सु० सू० 46/233-234)

सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत् कृमिसूदनः ।
प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ।।

(सु० सू० 38/19)

हिध्माकासविषश्वासपार्श्वरुक्पूतिगन्धहा ।
सुरसः सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ।।

(अ० हृ० सू० 6/108)

तुलसी लघुरुष्णा च रूक्षा कफविनाशिनी ।
कृमिदोषं निहन्त्येषा रुचिकृद् वह्निदीपनी ।।

(ध० नि० करवीरादि वर्ग 46)

तुलसी सुरसा गौरी भूतघ्नी बहुमञ्जरी ।
तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् ।।
दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ।

(म० नि० कर्पूरादिवर्ग 107)

तुलसी तुवरा तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कटुपाकिनी
रूक्षा हृद्या लघुः कट्वी दाहपित्ताग्निवर्धिनी
जयेद् वातकफश्वासकासहिध्मावमिकृमीन् ।।
दौर्गन्ध्यपाश्र्वरुक्कुष्ठविषकृच्छ्राश्मदृग्गदान्

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1554,1555)

तुलसी कटुतिक्तोष्णा सुरभिः श्लेष्मवातजित् ।
जन्तुभूतक्रिमिहरा रुचिकृद्वातशान्तिकृत् ।।

(रा० नि० करवीरादिवर्ग 150)

तुलसी सुरसा ग्राम्या सुलभा बहुमञ्जरी ।
अपेतराक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभिः ।
तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् ।
दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ।।
शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता: ।

(भा० प्र० नि० पुष्पवर्ग 62-63)

वचा

चरके विरेचनद्रव्येषु (सू० 2/8) शिरोविरेचनद्रव्येषु च (वि० 8/158) ; लेखनीये, तृप्तिघ्ने, अर्शोघ्ने, आस्थापनोपगे, शीतप्रशमने, संज्ञास्थापने च महाकषाये पठ्यते ।

(च० सू० 4/3,11,12,25,42,48)

सुश्रुते पिप्पल्यादौ, वचादौ, मुस्तादौ च गणे पठ्यते ।

(सु० सू० 38/10,12,27)

एतौ वचाहरिद्रादि गणौ स्तन्यविशोधनौ ।
आमातिसारशमनौ विशेषाद्दोषपाचनौ ।।

(सु० सू० 38/12)

सुश्रुते ऊर्ध्वभागहरे वर्गे पठ्यते ।

(सु० सू० 39/6)

'सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
...........कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्धनाः ।।'

(सु० शा० 10/68,70)

'दिवारात्रौ वचाग्रन्थिं मुखे संधारयेत् भिषक् ।
तेन सौख्यं भवेत्तस्य मुखरोगाद्विमुच्यते ।।'

(हारीत संहिता तृतीयस्थान अ० 46/32)

वामनी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मरुजापहा ।।
कण्ठ्या मेध्या च कृमिहृद्विबन्धाध्मानशूलनुत् ।।

(ध० नि० शतपुष्पादि वर्ग 7)

वचा तिक्ता कटुः पाके कटुरुष्णामपाचनी ।
दीपनी वामनी मेध्या जीवनी वाक्स्वरप्रदा ।।
हन्त्युन्मादमपस्मारं रक्षोजन्तुकफानिलान् ।
शूलं विबन्धमाध्मानं शकृन्मूत्रविशोधनी ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1216-1217)

वचा तिक्ता कटूष्णा च कफामग्रन्थिशोफनुत् ।
वातज्वरातिसारघ्नी वान्तिकृन्मादभूतनुत् ।।

(रा० नि० पिप्पल्यादिवर्ग 9)

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा ।।
वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् ।
विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी ।।
अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान्हरेत् ।।

(भा० प्र० नि० हरीतक्यादिवर्ग 101-103)

'यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः ।
अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् ध्रुवम् ।।

(चक्रदत्त अपस्माराधिकार 11)

वत्सनाभः

चरके ऐन्द्रीरसायने अल्पमात्रायां प्रयुक्तः ।

(च० चि० 1/3/23-28)

चरके मूलजविषे पठितः ।

(च० चि० 23/11)

ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता ।

(सु० क० 2/5 कन्दविषे, 6,12)

विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च ।
आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम् ।।
तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ।
योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्द्धनम् ।।
(विषं ..... योगवाहि परं वातश्लेष्मजित्सन्निपातहृत् ।

(ध० नि० मिश्रकादिवर्ग 114-116)
(भा० प्र० नि० धात्वादि वर्ग 203.204)

वत्सनाभोऽतिमधुरः सोष्णो वातकफापहः ।
कण्ठरुक्सन्निपातघ्नः पित्तसन्तापकारकः ।।

(रा० नि० पिप्पल्यादि वर्ग 222-223)

यः कन्दो गोस्तनाकारो न दीर्घः पञ्चमाङ्गुलात् ।
न स्थूलो गोस्तनादूर्ध्वं वत्सनाभं तु पाण्डुरम् ।।

(रस रत्न समुच्चय)

विदारी

जीवनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ।
विदारीकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ।।

(च० सू० 27/118)

चरके कण्ठ्ये, स्नेहोपग महाकषाये च पठ्यते ।

(च० सू० 4/9,21)

मधुरो बृंहणो वृष्यः शीतः स्वर्योऽतिमूत्रलः ।
विदारिकन्दो बल्यश्च पित्तवातहरश्च सः ।।

(सु० सू० 46/300)

सुश्रुते विदारिगन्धादिवर्गे, वल्लीपंचमूले, पित्तसंशमनवर्गे च पठ्यते

(सु० सू० 38/4,72 ; 39/8)

विदारी शिशिरा स्वादुर्गुरुः स्निग्धा समीरजित् ।
पित्तास्रजित्तथा बल्या वृष्या चैवप्रकीर्तिता ।।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 147-148)

विदारी बृंहणी वृष्या सुस्निग्धा शीतला गुरुः ।।
मधुरा मूत्रला स्वर्या स्तन्यवर्णबलप्रदा ।
पित्तानिलास्रदाहघ्नी जीवनीया रसायनी ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 1583, 1584)

विदारी मधुरा शीता गुरुः स्निग्धाऽस्रपित्तजित् ।
ज्ञेया च कफकृत्पुष्टिबल्या वीर्यविवर्द्धिनी ।।

(रा० नि० मूलकादिवर्ग 101)

विदारी मधुरा स्निग्धा बृंहणी स्तन्यशुक्रदा ।।
शीता स्वर्या मूत्रला च जीवनी बलवर्णदा ।
गुरुःपित्तास्रपवनदाहान् हन्ति रसायनी ।।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 181,182)

यवः (फलम्)

रूक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्यकृत्सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ।।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषप्लीहानाहगलग्रहान् ।
कासं कफजमर्शांसि यावशूको(क्षार) व्यपोहति ।

(च० सू० 27/18,300)

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
व्रणेषु पथ्यतिलवच्च नित्यं प्रबद्धमूत्रो बहुवातवर्चाः ।।
स्थैर्याग्निमेधास्वरवर्णकृच्च सपिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
मेदोमरुत्तृड्हरणोऽतिरूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ।।

(सु० सू० 27/41-42)

रुक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः ।।
वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफाञ्जयेत् ।
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगामयान् ।।

(ध० नि० सुवर्णादिवर्ग (धान्यानि) 67-68)

यवः कषायो मधुरः सुशीतलः प्रमेहजित्तिक्तकफापहारकः ।
अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्यपुष्टिदः ।।

(रा० नि० शाल्यादिवर्ग 70)

यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः ।
व्रणेषु तिलवत्पथ्यो रुक्षो मेधाऽग्निवर्धनः ।।
कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्यो बलकरो गुरुः ।
बहुवातमलो वर्णस्थैर्यकारी च पिच्छिलः ।।
कण्ठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेदःप्रणाशनः ।
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृट्प्रणुत् ।।

(भा० प्र० नि० धान्यवर्ग 28-30)

यवासकः

चरके अर्शोघ्ने, तृष्णानिग्रहणे महाकषाये च धन्वयासक नाम्ना तथा दुरालभा नाम्ना हिक्कानिग्रहणे, कासहरे महाकषाये च पठ्यते

(च० सू० 4/12,29,30,36)

कषायमधुरा शीता सतिक्ता यासशर्करा ।

(च० सू० 27/238.2)

यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति ।

(सु० सू० 45/167)

यवासकः स्वादुतिक्तो ज्वरतृड्रक्तपित्तनुत् ।

(ध० नि० गुडूच्यादिवर्ग 22, 23)

धन्वयासो हिमस्तिक्तः कषायो मधुरो लघुः ।।
सरो निहन्ति पित्तास्रकफमेदोमदभ्रमान् ।
विसर्पकुष्ठवातास्रतृष्णाकासवमिज्वरान् ।।

(कै० नि० ओषधिवर्ग 985-986)

यासो मधुरतिक्तोऽसौ शीतः पित्तार्तिदाहजित् ।।
बलदीपनकृत्तृष्णा कफछर्दिविसर्पजित् ।।

(रा० नि० शताह्वादिवर्ग 43,46)

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ।।
गान्धारी कच्छुराऽनन्ता कषाया हरिविग्रहा ।
यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवरः शीतलो लघुः ।।
कफमेदोमदभ्रान्ति पित्तासृक्कुष्ठकासजित् ।।
तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः ।

(भा० प्र० नि० गुडूच्यादिवर्ग 211-214)